

TÓTH ZSOMBOR

1716 KARÁCSONYA BETHLENSZENTMIKLÓSON: A BETHLEN-TEXTOLÓGIA KEZDETE? HERMÁNYI DIENES JÓZSEF MINT SZEMTANÚ ÉS TEXTOLÓGUS

(előtanulmány)

Jankovics József (1949–2021) emlékének

I. Bevezető

■ Bethlen Miklós fennmaradt autográf szövegeinek vagy ezek másolatainak csupán egy bizonyos hányada jutott el a nyomtatott nyilvánosságba. Szalay László szövegkiadása¹ Bethlen Miklós élettörténetének befejezése után 150 év múlva készült el, és nem autográf kéziratokból, hanem csupán csak másolatokból. Nagyon keveset tudunk Bethlen Miklós szövegeinek a kéziratosságon való megjelenéséről, e szövegek használatáról és a disszemináció konkrét alkalmairól, illetve technikáiról. A fennmaradt másolatok regisztrálása³ és áttekintése sajnos önmagában nem ad kimerítő magyarázatot arra, hogy *miként* másoltak; miközben nyilván az sem érdektelen, hogy *kik*. A Bethlen-kéziratoknak az 1858–1860-os editio princeps megelőző, a kéziratosságban eltöltött történetéről nagyon keveset tudunk. Töredékes a rálátásunk Bethlen Miklós eszéki (1708. május) és bécsi (1708. augusztus – 1716. október 27.) tartózkodása alatt készült szövegeinek textológiájára és filológiájára; legfőképpen a kancellár utalásaira, a levelezésben fennmaradt szűkszavú, elszórt megjegyzésekre hagyatkozhatunk. Noha tudjuk, hogy Bethlen Miklós 1710. január 23-án

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500?1800) Kutatócsoport vezetője. A tanulmány e projekt részeként készült.

Tanulmányom célja Bethlen Miklós kéziratának a kéziratosságon való beágyazottságát hangsúlyozni, ezáltal is érvelve a tézis mellett, miszerint az erdélyi hosszú reformáció egy sajátos kéziratosságot működtetett...

befejezte élettörténetét, csupán feltételezéseink lehetnek arra vonatkozólag, hogy ezzel az élettörténettel mi történt 1710. január 23. után, sőt a szerző halálát, azaz 1716. október 27-ét követően. Arra vonatkozólag sincs megbízható tudásunk, hogy ezt az élettörténetet ki(k) tisztázták le, hogyan és hol másolták, hogyan került be, vagy milyen módon kötődik a legelső ún. *Bethlen-kódex*hez,⁴ amely többnyelvű és -műfajú Bethlen-kéziratot vagy Bethlenhez kapcsolódó fontos irat másolatát tartalmazta (tartalmazhatta).

Ez az előtanulmány adalékokat próbál szolgáltatni a Bethlen-kéziratok 1716. október 27-ét követő történetéhez, és teszi mindezt úgy, hogy egy olyan kanonizált személyiséget is bevon a vizsgálatba, mint Hermányi Dienes József, akinek sokkal nagyobb szerepe lehetett az ős Bethlen-kódex kialakításában, ahogy ezt eddig feltételeztük. Tanulmányom célja Bethlen Miklós kézíratainak a kéziratos nyilvánosságban való beágyazottságát hangsúlyozni, ezáltal is érvelve a tézis mellett, miszerint az erdélyi hosszú reformáció⁵ egy sajátos kéziratos kultúrát és nyilvánosságot működtetett, amelyet csak most kezdett el felfedezni a kora újkor irodalomtörténet-írása.

II. Hermányi Dienes József a visszaemlékező szemtanú

■ A domidoctus Hermányi Dienes József (1699–1763) egy jellegzetes erdélyi értelmiségi típusa a hosszú reformáció kultúrájának. Noha Székelyudvarhelyen (1711–1718) és Enyeden (1719–1728) tanult csupán, családi háttere⁶ és a vezető erdélyi főnemesi családokkal való remek kapcsolattökéje érdemben járult hozzá ahhoz, hogy domidoctusként is átlagon felüli műveltségre és olvasottságra tegyen szert. Életművének értelmezői egyetértenek abban, hogy egész élete folyamán rendkívül szorgalmasan olvasott, írt, sőt másolt, gyakran önerőből képezte önmagát. Nem rettent vissza a nyelvtanulástól sem; bár külföldön nem járt, franciául és németül is megtanult.⁷ Nagyon keveset publikált, néhány halotti prédikációt leszámítva egyetlen jelentős munkája sem jelent meg életében. Kijelenthetjük, hogy Hermányi Dienes József a 18. századi kéziratos nyilvánosság egyik meghatározó alakja volt, mind a saját, mind a mások által írt, de általa másolt szövegek disszeminálása révén.⁸

Hermányi Dienes udvarhelyi tanulmányainak idején történt az az eset, amely a Bethlen-textológia szempontjából sajátos jelentőséggel bír, hiszen segíthet megérteni valamit abból a folyamatból, amelynek során a Bethlen Miklós-szövegek rendezett korpuszba szerveződtek, és lehetővé tették a Bethlen-kódexek megjelenését és elterjedését. Mivel Hermányi Dienes a kancellár Bethlen János adományából létrejött udvarhelyi református gimnáziumban tanult, ahol előtte apja, Hermányi Dienes Péter, sőt Cserei Mihály is, nem volt meglepő, hogy 1716 karácsonyát a Bethlen családnál töltötte legátusként.⁹ Hermányi Dienes 42 év távlatából, 1758-ban keletkezett *Emlékirataiban* egy olyan epizódot elevenít fel, amelyet mindeddig ignorált a Bethlen-kutatás, noha jelentősége vitán felüli. Hermányi Dienes így meséli el ezt a nevezetes karácsonyi szolgálatot:

Ez után való Karátsonra rendelének Bethlen Szent Miklósrá Gróf Bethlen Józsefhez, a' hol három hétig heverék; mert annak a' bőven költő jámbor Urnak nem volt pénze hogy ki-fizessen. Itt létünkben érkezék-le Bétsből a' Bethlen Miklós nagy haju 's Német tiszmajú inasa, 's el-hozá a' hirt, hogy meg-holt Bethlen Miklós: vala nagy sirás azon a' napon; más nap pedig panaszkodék

előttünk a' fia, hogy ötet 27000 forint adosságba hagyta. Bethlen István is tanulo Urfi, lévén a' Bethlen Jósef tutorsága alatt, ott vala pedig Praeceptor Borosnyai János a' mostani Püspök; 's ennek az Urfinak is hozott vala a' Bétsi szolgálta egy Levelet, melylyet Bethlen Miklós Distikonokkal írt vala; mellybe a' vala befoglalva, mint tanult 's mennyire ment volt ő! Beszélli vala a' Bétsi szolgálta, hogy Bethlen Miklós a Bétsi árestumában XII foliánt írást írt; de azt mind bé-vitték a' Császár udvarába, 's nékie le-hozni nem engedték. Ez a' Sz. Miklósi út bajos volt ennékem.¹⁰

Valószínűnek tűnik, hogy a „nagy hajú 's Német tsizmájú” inas az a Horvát nevű bejárója Bethlen Miklósnak, aki már az 1690-es évektől szolgált a kancellárnak, illetve ennek halála után is a család szolgálatában maradt. A neve először egy 1695-ös Bethlen Miklós által írt levélben bukkan fel,¹¹ majd a bécsi ágens Tarczali Zsigmond¹² tudósításából tudjuk, hogy 1718 tavaszán, „Horváth uram” viszi haza Bethlen Józsefnek a kancellár bibliáját és zoltároskönyvét.¹³ A Hermányi Dienes által megjelölt, nagy siránkozást kiváltó halálhír időpontja is javításra szorul. Hermányi Dienes József vélhetően az utolsó adventi vasárnap után, de karácsony előtt érkezett Bethlenszentmiklósról, tehát valamikor 1716 decemberének utolsó harmadában lehetett fül- és szemtanúja a halálhír megérkezésének. A gond ezzel csupán az, hogy Bethlen Miklós 1716. október 27-én bekövetkezett haláláról Tarczali Zsigmond már október 28-án értesítette levélben Bethlen Józsefet.¹⁴ A temetés körülményeiről, az ezzel kapcsolatos nehézségekről (a holttest hazaszállításának sikertelen kérelmezése, sírhely, szertartás, kiadások stb.) pedig Tarczali további levelekben számolt be az örökösnek október 31-én és november 3-án.¹⁵ Így tehát a siránkozást és a nagy szomorúságot nem a tragikus hírrel való előszöri szembesülés válthatta ki, hanem sokkal inkább az, hogy Horvát feltételezhetően Bethlen Miklós személyes tárgyaiból, és ami a legfontosabb, (kéz)írateiból vitt haza néhányat. Megint, a Hermányi Dienes által Horvát szájába adott információ, miszerint „Bethlen Miklós a Bétsi árestumában XII foliánt írást írt, de azt mind bé-vitték a Császár udvarába, 's nékie le-hozni nem engedték”, bár nem valószínű, de bizonyos előzmények által szükségszerűen kontextualizált, újfent pontosítást igénylő kijelentés. Ugyanis a 42 év távlatából felidézett beszámoló nem teljesen helytálló módon adta elő a tényeket, hiszen nyilván nem Horvát, egy egyszerű bejáró járt el Bethlen Miklós lefoglalt írásainak érdekében, hanem a bécsi ágens Tarczali, aki már az október 28-án kelt levélben tájékoztatja Bethlen Józsefet: „Az Excelsus Consilium Bellicum tegnap minden írást a' szegény Urnak el pecsételteté s el viteté, mellyeknek ki adattatásokért Nagodnak Instálni kell.”¹⁶ Az ágens és az örökös 1732-ig nyomon követhető levelezésének többször előforduló témája a visszaszolgáltatót vagy a még lefoglalt Bethlen-kéziratok sorsa. Valószínűnek tűnik az a feltevés, hogy a visszaadott iratokat és kéziratokat vitte haza Horvát, és a kancellár kézírásával telerótt papírok látványa erős érzelmi felindulást váltott ki a családtagokból.

A Hermányi Dienes révén Horváttal kimondatott, a Bethlen Miklós által írt szövegek mennyiségére vonatkozó megállapítás sem állja meg a helyét. A „XII foliánt”-nyi szöveg, amely a „Bétsi Árestomban” keletkezett, aligha helyes megbecslése a kancellár tollából kikerült szövegek valós mennyiségének. Bethlen Miklós maga egy datálatlan levélben, amelyet vélhetően 1709. július 28–29. körül írt,¹⁷ a feleségének elmondja, hogy: „...hiszem esztendő alatt irtam be magam kezemmel tiz kontz papirosat...”¹⁸ Amennyiben a Hermányi-kiadás jegyzeteit

követve a „foliant”-ot az „ív” megfelelőjének értjük,¹⁹ máris bajban vagyunk, hiszen egy „konc” írópapír 24 ívből áll. Látványos itt az ellentmondás, hiszen Bethlen megbízható kijelentése, miszerint körülbelül 240 ívnyi szöveget írt, sokszorosa annak a 12 ívnek, amelyről Hermányi Dienes tudósít minket, igaz 42 év távlatából. Nem kell különösebben magyarázni, hogy miért inkább Bethlen Miklósnak adjunk igazat, de érdemes talán felidézni azt, hogy noha Bethlen kéziratának és bécsi iratgyűjteményének csupán egy töredéke maradt ránk, amit ma ismerünk is, még így is impozáns korpuszt képez.

Hermányi Dienes József beszámolójának centrális eleme az a rövid utalás, ami az inas által hozott szövegek természetére vonatkozik, érdemes itt felidézni újra:

Bethlen István is tanuló Urfi, lévén a’ Bethlen József tutorsága alatt, ott vala pedig Praeceptor Borosnyai János a’ mostani Püspök; ’s ennek az Urfinak is hozott vala a’ Bétsi szolgálja egy Levelet, melylyet Bethlen Miklós Distikonokkal írt vala; mellybe a’ vala be-foglalva, mint tanult ’s mennyire ment volt ő!²⁰

Noha a személyi viszonyokra vonatkozó kijelentések többnyire helytállóak, ugyanis Borosnyai Lukács János a kancellár unokájának, Bethlen Istvánnak az ephorusa, aki 1716 tavaszától Enyeden tanult Szigeti Gyula István professzornál, s ennek házában is lakott, a „distikonokkal írt” levél címzettjét illetően további pontosításokat kell tennünk. Bethlen Miklósnak egyetlen levelét²¹ ismerjük, amelyet unokájának címzett, és bár latinul írta, ez egyszerű próza, nem disztichonokba tördelt verses epistola, ráadásul nem arról szól, amit Hermányi Dienes jelölt meg tartalomként. Ebben a latin nyelvű levélben a kancellár röviden leírja, hogy örül az enyedi stúdiumnak, bár aggódik, hogy a törekeny békét háború válthatja fel, ami miatt a tanulmányait meg kell szakítania Bethlen Istvánnak, ez viszont a jövőjét sodorná veszélybe. További ellenérv az is, hogy ennek az 1716. március 11-én kelt levélnek kettős címzettje van, Bethlen Istvánon kívül a már említett Szigeti Gyula István enyedi professzor. Kevésbé valószínű, hogy az 1716. március 11-én kelt levelet decemberben kézbesítette volna Horvát, annál is inkább, hogy itt valójában egy másik levélről és egy másik címzett-ről van szó egyszersmind.

Fel kell ismernünk, hogy a Hermányi Dienes által szemtanúként leírt latin nyelvű verses epistola tartalmi és formai (prozódiai) sajátosságainak kizárólag az a „O, mihi chare puer...” kezdetű levél felel meg, amelyet Bethlen Miklós Bethlen Józsefnek írt 1708 augusztusában, a Bécsbe érkezés első napjaiban. Az autográf levél eredetije fennmaradt,²² de talán ennél is fontosabb, hogy Bethlen Miklós az 1708 őszén elkezdett élettörténetébe is bedolgozta ezt, valamikor 1708. december 31. előtt.²³ Bethlen néhány apró, de felismerhető módosítástól eltekintve valójában bemásolta ezt a levelet, illetve ennek a címzését is,²⁴ ami újfent meg erősíti, hogy ez egy Bethlen Józsefhez és nem Bethlen Istvánhoz intézett levél volt. Hermányi Dienes tévedése érthető, hiszen Bethlen József (1693–1742), a tutor, alig 10 évvel idősebb, mint Bethlen István (1703–1737), nem lehetett nehez életútjukat összetéveszteni; másrészt a legfőbb bizonyíték arra, hogy Hermányi Dienes József valóban ezt az 1708-as levelet látta, az, hogy Hermányi Dienes maga készített másolatot erről a levélről, és még a Bethlen Józsefhez intézett címzést is lemásolta. A másolat Hermányi Dienes kézírásában 2003-ban bukkant fel csupán,²⁵ de további két másolati példányt ismerünk a következő címmel: *Carmen Nicolai Bethlen ad Josephum filium Anno 1708 in Augusto.*²⁶

Viszont adódik a kérdés, hogy Horvát miként tudott 1716-ban egy 1708-as kezeltetésű levelet kézbesíteni, ráadásul egy misszilisről van szó, amely el is jutott annak idején Bethlen Józsefhez és Rhédey Júliához, a kancellár feleségéhez. Erre csak egy magyarázat lehetséges, hogy Hermányi Dienes nem a misszilit látta, hanem az élettörténetbe bemásolt verziót. Ezt pedig könnyen lehet ellenőrizni, hiszen Bethlen Miklós a misszilisben küldött latin versszövegen néhány apró módosítást tett, és ezekkel a változtatásokkal együtt illesztette be az élettörténetébe. A Hermányi Dienes-féle verziót konfrontálva az 1708 augusztusában írt első latin verzióval, majd az 1708. december 31. előtt az élettörténetbe bemásolt enyhén módosított változattal, egyértelmű, hogy a Bethleneknél szolgálatot teljesítő Hermányi Dienes József ez utóbbi változatot másolta le. Egyetlen példát emlétek csupán, Bethlen Miklós az 1708 augusztusában írt első latin verzióhoz ugyancsak latin nyelvű verses címzést is készített, melynek egyetlen sorát módosítva másolta be az élettörténetbe. A „Nom[en] novit Sphynx, sapiens ergo Oedipus adsit” mondatból az élettörténetbe ez a variáció kerül be: „Nomen Sphynx *dicet*, sapiens *tantum* Oedipus adsit.”²⁷ Hermányi Dienes másolatában ez utóbbi variáns szerepel. Nem érdektelen azt is felidézni, hogy Hermányi Dienes a levél tartalmát így összegezte: „mellybe a’ vala be-foglalva, mint tanult ’s mennyire ment volt ő [értsd Bethlen Miklós]”. A levél nem pontosan erről szól, hisz sem műfajilag, sem terjedelmét tekintve nem volt alkalmas arra, hogy a kancellár stúdiumainak, netán külföldi peregrinációjának részleteit előadja; valószerűbbnek tűnik, hogy Hermányi Dienes a Bethlen Miklós élettörténetében olvasottakat keveri össze a lemásolt levél tartalmával. Újfent igazolást nyer tehát a tény, hogy 1716 decemberében Hermányi Dienes József látta, olvasta, sőt kimásolt a Bécsből hazaérkezett Bethlen Miklós élettörténetének autográf kéziratából.

Bár Hermányi Dienes számos kijelentése korrekcióra szorul, beszámolója teljes egészében nem áll távol az igazságtól, és a fentiekben vázolt forráskritika lehetővé teszi, hogy néhány nagyon fontos felismerést fogalmazzunk meg. A legfontosabb az, hogy Bethlen Miklós kézíratainak egy része már 1716 decemberében megérkezett Bethlenszentmiklósrá. Noha a kancellár kézíratainak és személyes levéltárának teljes visszaszolgáltatását még évekig halogatja a bécsi adminisztráció, úgy tűnik, hogy az irodalomtörténeti szempontból legértékesebb és politikai szempontból legártatlanabb korpusz, az élettörténet és bizonyára az imádságok, talán más olyan textusok is, mint a Józsefnek írt terjedelmes traktátus, a latin nyelvű élettörténet (*Sudores et cruces...*) mind hazakerültek. Ez viszont azt jelenti, hogy együtt van az az autográf korpusz, amelyből az első vagy *ős Bethlen-kódex* elkészül(hetet)t. Az 1740-es években már felbukkannak ennek a legelső Bethlen-kódexnek a másolatai. Árva Bethlen Katának is van egy kódexe (1747), illetve Cserei Mihálynak is, tehát nem lehet vitás, hogy 1716 karácsonya és 1747 között valaki vagy valakik a Bethlen család megbízásából a hazakerült autográf kéziratokból kialakították azt az *őskódexet*, amely a disszeminációt lehetővé tette, illetve magát az első nyomtatott kiadást is, amelyre csupán 1858 és 1860 között került sor. Ide kívánczik a kérdés: Hermányi Dienes Józsefnek lehetett-e köze az *ős Bethlen-kódex* szerkesztéséhez és összemásolásához?

III. „Három hét heverés...”: Hermányi Dienes József mint textológus?

■ Láthattuk, hogy Hermányi Dienes Józsefnek 1716 decemberében sikerült kézbe venni Bethlen Miklós élettörténetének autográf kéziratát, vélhetően végig is olvasta, sőt kimásolta ebből a Bethlen Józsefnek írt latin verset. Okunk van rá feltételezni, hogy ennél (jóval) többet is tett. Hermányi Dienes beszámolójában az 1716 nevezetes karácsonyát megörökítő epizódot két látszólag egymásnak ellentmondó kijelentés keretezi. A karácsonyi szolgálat eseményeit elővezető első mondatban már elhangzik, hogy: „három hétig heverék; mert annak a’ bőven költő jámbor Urnak nem volt pénze hogy ki-fizessen”.²⁸ Az esetet konkludáló zárómondat viszont egyértelmű panasz: „Ez a’ Sz. Miklósi út bajos volt ennékem.”²⁹ A „heverés” itt nyilván átvitt értelemben értendő, hiszen a régiség számos más szövege olyan jelentésben használja, amely a rendes életvitel, akár a napi munka vagy a foglalkozás, illetve munkakör gyakorlásának akadályoztatását jelöli. Vagyis a „heverés” jelentése itt a megszokott aktív életvitelnek az egyén akaratán kívül egy kényszerű kontemplatív vagy az aktív cselekvést gátló kényszerszünettel történő felváltása. A kora újkori hosszú betegség, a börtön, az exilium vagy csak a hosszúra nyúlt tél, esetleg a megszűnni nem akaró tavaszi esőzések és járhatatlan utak okozta kényszerszünet, végül az ebből fakadó liminális tapasztalat kifejeződését kell meglátnunk benne. Szempontunkból nem lényegtelen, hogy ezt a liminalitást a kora újkor literátus emberei nagyon sokszor írással és olvasással ellensúlyozták. Tekintsünk egy kortárs példát, a kurucok elől 1705 és 1712 között Brassóba kényszerült Cserei Mihályt, aki számos kéziratának megírását, sőt bizonyos olvasmányait e liminális tapasztalatra vezette vissza.³⁰ 1709-ben befejezett terjedelmes *Compendium*ának keletkezését így adja vissza:

In Anno 1709 A Brassai hoszszas Exiliumban töb szép könyvek közöt /: kiknek olvasásával giönyörködtetem magamat:/ Sido-Josephus Flavius Historicus Könyvét által olvasván mely nálam volt in Folio, a margójára imit amot irtam magamtól ez aláb következő notatiokat, mellyeket is egimás után rendel feljedczttem és sok heljeken megh Többitettem.³¹

Az 1709 és 1712 között keletkezett História megírásának is azonos a motivációja: „nem levén mivel töltenem az időt, ugy fogtam ez íráshoz...”³² Cserei ebben a „száműzetésben”, úgy tűnik, nemcsak írt és olvasott, hanem *másolt* is. Mikó Ferenc történeti munkáját a következő címmel másolta be jegyzőkönyvébe: „Néhai MIKO Ferencz maga életében történt Erdélyi Dolgokrol maga írot Historia tölem iratva ki a Brassai exiliumban, Biro Sámuel folytatásával...”³³

Ez az íráshasználati mentalitás, vagyis a liminalitás ellen az írással és olvasással történő védekezés Hermányi Dienes Józseftől sem állt távol. 1752-ben keletkezett és az utókorhoz címzett levelében hasonlóképpen reflektálja a megírás körülményeit: „ezt az írást írtam idő-töltésből egyszer-másszor: így lógattam a lábaimat mint a’ rest, hogy meg ne ’sibbadjanak.”³⁴ Ennek fényében bizonyára nem megalapozatlan feltevés, hogy ez a „három hét heverés” akár intenzív íráshasználatot is jelenthetett Hermányi Dienes esetében. A Bethlen Józsefhez intézett verses levélen kívül, meglátásom szerint, most keletkezett az a rövid kivonata Bethlen Miklós élettörténetének, amelyet Hermányi Dienes *E Biographia*

Nicolai Bethlen címmel hagyott ránk.³⁵ Ez a töredék hatását keltő kivonat valóban Bethlen Miklós élettörténete alapján készült, inkonzisztens kronológia alapján szervezve, amelyet a *köztörténet és éntörténet* (biográfia) szempontjai alakíthattak. Az indítás egy lineáris progresszív narrációt képez, a kivonat Bethlen Miklós születésétől indít, és 1703-ig jut el, itt megtorpan, és visszanyúl az 1695-ös bécsi követség történetéhez, melyben Bethlen Miklós, Apor István és Bánffy György is részt vett. Noha az eseményeket elviszi 1698-ig, itt egy újabb megtorpanás következik be, hiszen visszakanyarodik az 1670-es évek legfontosabb politikai botrányaihoz, a Bánffy Dénes, majd Béli Pál vesztét okozó összeesküvésekhez és megtorlásokhoz, melyekben Bethlen Miklós is érintett, sőt áldozat is volt. A Bethlen Farkas 1679-es halálával záródó szakaszt újabb kronológiai ugrás után az 1699-el induló narráció viszi tovább, és jut el 1703-ig anélkül, hogy az 1704-es esztendő és Bethlen Miklós tragédiáját érintené vagy valamilyen módon megörökítené. Ez is azt a fajta hiányérzetet erősíti, hogy egy töredéssel van dolgunk.

Könnyen lehet, hogy a három hét végéhez érve a fiatal Hermányi Dienesnek nem maradt egyszerűen ideje a kivonatolást folytatni, vagy akár valamilyen más okból adódóan egyszerűen csak abbahagyta ezt a munkát. Talán soha nem is fogjuk megtudni, mi volt e döntés mögött. Ennél fontosabb azonban, hogy egy lehetséges és főként valószínű választ találjunk arra a bizonyos konkludáló mondatra, amely ennek az otlétnak a „bajos” voltát tette egyértelművé. Véleményem szerint a heverés és a kéziratok olvasása, magáncélú használatra történő kivonatolása nem lehetett ellenére a fiatal, érdeklődő, alig 17 éves Hermányi Dienesnek, bizonyára valami más feladat eshetett nehezebbé a hosszan, akarata ellenére elnyúló otléte alatt.

Ezzel kapcsolatosan pedig csak egy hipotézist tudok megfogalmazni, de teljességgel nem megalapozatlan. Úgy vélem, hogy a család és főként Bethlen József kérésére Hermányi Dienesnek az a feladat juthatott, hogy vegyen részt a Bécsből hazahozott Bethlen Miklós által írt kéziratok tisztázásában, illetve a korpusz megszerkesztésében. Ebben a másként izgalmas munkálatban azonban Hermányinak bizonyára csak másodlagos szerep jutott, a *scriba* fásasztó és monoton munkakörét szabhatták ki rá, mert Bethlen István *ephorusa*, az akkorra már enyedi tanulmányait befejező 22 éves Borosnyai Lukácsé lehetett a vezető szakértői és szerkesztői szerep. Hiszen sokrétű kompetenciára volt szükség Bethlen Miklós teológiai és bölcséleti kontextusokat és impozáns olvasottságot implikáló szövegeinek az értő letisztázásához, a szerzői szándékhoz legközelebb eső szerkesztésnek az elvégzéséhez. Erre a feladatra, úgy gondolom, még nem volt elegendő Hermányi Dienes.

Bethlen Miklós munkamódszere, a fennmaradt autográf töredékek tanúsága szerint, olyan írásmódot implikált, amely az első szövegverziót folytonos margináliákkal és utólagos kiegészítésekkel, továbbá korrekciókkal sűrűn teleírta. Arra is láthatunk példát, hogy egy eredetileg latinul megírt szöveghez (*Sudores et cruces...*) magyar nyelvű margináliákat illeszt, amelyeket Bethlen egyéni, a szövegtestre felvitt kéziratok jelzéseit követve a latin szöveggel párhuzamosan kell olvasni.³⁶ Mindez egy hozzáértő tisztázást követelt meg, amelynek során a kancellár szerzői intencióit legszorosabban követve, egyetlen koherens, az eredeti jelentést nem veszélyeztető szövegtestbe kellett beépíteni a főszöveget és az utólag keletkezett margináliákat, illetve kommentárokat. Ennek a megvalósítása hosszan tartó és alapos figyelmet, kifogástalan latin és magyar (írás)tudást köve-

telő fáradságos munkát feltételezett. Az ilyen *impurus* szövegek letisztázását Bethlen maga a *purizálás* terminussal adta vissza.³⁷ Következésképp, miközben Borosnyai Lukács ezeket az *impurus* autográf textusokat átnézte, rendszerezte, végül kialakította ezek sorrendjét, továbbá meghatározta a különféle korrekciók módját és mértékét, legalább egy (?) megbízható scribára volt szükség, aki a kelő nyelvi és literátori kompetenciák birtokában a *purizálást* elvégezte. A sokat és gyorsan író, szépírást udvarhelyi tanulmányai alatt elsajátító³⁸ Hermányi Dienes, pechjére, ideális jelölt volt erre a munkakörre, másrészt a Bethlen-családban bevett szokás volt az alumnusokat, sőt a birtokon szolgáló papokat literátori feladatok elvégzésére használni.³⁹ Nem tudjuk, hogy valóban ez vagy legalább valami hasonló történt-e, nehéz is ezt bizonyítani, az azonban vitathatatlan, hogy az 1740-es és 1750-es években létezik egy (ős?) Bethlen-kódex, amely a kancellár élettörténete mellett esetleg más szövegeket is tartalmaz, és amelyet kizárólag Bethlen Józseftől vagy családtagjaitól lehet kölcsönözni és olvasni, aláírt és pecsételt elismervény ellenében. 1751-ben Bethlen Dávid hasonlóképpen járt el, a kölcsönzést tanúsító eredeti, saját kezű elismervényét pecséttel és aláírással látta el:

Aő. 1751. Die 8 Mensis Aug. nehai szegény Groff Bethlen Miklos ur Eletenek Le írását Mlgs Groff Bethlen Jósefné Groff Kemeny Kristina kedves vrangyom Asszonytól kezemhez vévén mig vissza adhatam adom emlitet Kedves Angyam Asszonymnak ezen tulajdon kezem irasat, és szokot petsétem alatt költ Recognicialisomat. Sign. Berkenyés. Ao & die ut supra. Groff Bethlen David mp.⁴⁰

Az (ős) Bethlen-kódex elkészültének antequem-je tehát 1751, és bármennyire is csak hipotézis a fentiekben exponált felvetésem, az tény, hogy 1716 és 1751 között valamikor, a Bethlen család bizalmi elvárásainak megfelelő személyek munkája révén készülhetett csupán el. Szeretném azt hinni, hogy Hermányi Dienes József egyike a potenciális jelölteknek.

IV. Konklúziók: egy hipotézis tanulságai

■ Talán soha nem fog kiderülni, hogy mi történt valójában 1716 karácsonyán Bethlenszentmiklóson. Mindazonáltal nem eltökélt célom a hipotézisem feltételezésének bizonyítása, ennél jóval lényegesebb néhány irodalomtörténetileg releváns, a Bethlen-kutatást meghatározó új tény rögzítése. A legfontosabb: 1716 decemberében legalább az élettörténet autográf kézírata, de könnyen lehet, hogy az Imádságok és a latin (*Sudores et cruces...*) biográfia is hazakerült az örökös, Bethlen József birtokába. Ezt nemcsak a szemtanú Hermányi Dienes, mint látuk, részleges visszaemlékezése, hanem az általa lemásolt, pontosabban az autográf szövegből kimásolt, illetve kivonatolt két szöveg is bizonyítja. További tény, hogy a hazahozott kéziratok egy jellegzetes kézíratos kultúrába kerülnek be, a Bethlen család íráshasználatába, disszeminációjuk és (re)produkciójuk a kézíratos nyilvánosság és nem a nyomtatott nyilvánosság törvényszerűségeit követi. Nem válnak általánosan hozzáférhetővé, ez csak 1858, azaz az első kiadás után következik be, hanem a bizalmassági viszonyok és a kézíratos szöveghasználat sajátos korlátai és kontextusai közepette találnak olvasókra és másolókra. Az autográf kéziratok hazakerülésének pillanata, 1716 karácsonya és 1751 között megtörténik az ősbethlen-kódex szerkesztése és összemásolása, avagy

„purizálása”, amely további másolatok létrejöttét teszi lehetővé. Végül pedig az sem érdektelen, bár ez sokkal inkább Hermányi Dienes személyéhez kapcsolódik, nem Bethlen Miklóshoz, hogy az „E biographia Nicolai Bethlen” datálása megoldódik:⁴¹ véleményem szerint 1716 decemberében és 1717 januárjában keletkezett, az alatt a három hét alatt, amit Hermányi Dienes kénytelen volt Bethenszentmiklóson tölteni. Az „E biographia Nicolai Bethlen” a legkorábbi szövege a Bethlen-recepciónak, hiszen szerzője az egyik legelső olvasója Bethlen Miklósnak.

Ezek a tények további izgalmas perspektívákat nyitnak fel, amelyeket a Bethlen-kutatás nem ignorálhat. Bethlen Miklós szövege(i) 1716-ban *impurus* verziók csupán, amelyeknek tisztázását nem végezhetette el személyesen, vagy ennél is fontosabb, hogy a tisztázatotak nem ellenőrizhette. Megválaszolatlan kérdés, hogy a tisztázat után Bethlen Miklós szerzői intenciói miképpen jutottak érvényre a létrejött szövegekben, hiszen csupán a szövegek sorrendjének a megváltoztatása is látványos percepcióbeli változásokat okoz(hat). Érthetetlen, hogy a nyomtatott kiadások sajtó alá rendezői ezt nem tudatosították, hiszen például Windisch Éva 1980-as kiadásában a szövegek genezisének sorrendjét felrúgva, az imádságok után keletkezett élettörténet ezek eleibe került, arról nem is beszélve, hogy az egyes szövegrészeknek a beazonosíthatóan a másolások következtében történő beékelődése más textusokba soha nem került korrigálásra. Nyilván érthető, hogy az olvasmányosság sorrendje felülírta a szövegek keletkezésének sorrendjét, hiszen a nem professzionális olvasók kedvéért feláldozták a kronológiát, ám ez ily módon nem megbízható Bethlen-edíciót eredményezett.

Ebben a rövid előtanulmányban azt szerettem volna megmutatni legfőképpen, hogy még rengeteg megválaszolatlan kérdéssel kénytelen szembenézni a Bethlen-kutatás, különösen az első Szalay-féle kiadást (1858–1860) megelőző korszakot illetően. Bethlen Miklós kézirata csupán egy volt a számtalan népszerűségnek örvendő, kézről kézre járó, másolt és továbbírt, sőt fordított 18. századi szövegkorpuszból, amely egy sajátos *kéziratos kultúrában* egy *partikuláris kéziratos irodalmi nyilvánosságot* szolgált ki. E kettő érdembeli kutatása és tanulmányozása nélkül számos 18. századi magyar és latin kéziratban maradt szövegünket soha nem fogjuk értelmezni és kellőképpen értékelni. Reméljük, hogy Bethlen Miklós kéziratos hagyatéka kivételnek bizonyul.

■ JEGYZETEK

1. Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása*. Kiad., bev. Szalay László. Magyar Történelmi Emlékek, II–III. Heckenast Gusztáv, Pest, 1858?1860.
2. A kéziratos nyilvánosság fogalmához lásd Tóth Zsombor: *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság*. Módszertani megfontolások. Irodalomtörténeti Közlemények 119, 5. sz. (2015) 625–650.
3. A Bethlen Miklóstra vonatkozó rész: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII*. Ed. I. Crăciun – A. Ilieș, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.), 307?310).
4. A terminust először Szádeczky-Kardoss Lajos használta, és azokra a folió formátumú, gyakran díszesen bekötött és dekorált kéziratos könyvekre utalt, amelyek nemcsak az *Élete leírása magától* című élettörténetet, hanem több Bethlen-szöveg másolatát tartalmazták. (Vö. Szádeczky-Kardoss Lajos: *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve*. Franklin, Bp., 1923. 6.) Én magam is helyeslem ezt a terminus technicust, hiszen a Bethlen Miklóshoz kapcsolódó erdélyi és magyarországi levéltári és könyvtári kutatásaim során szembesültem azzal, hogy ez a könyvtípus, a Bethlen-kódex, az egyik leggyakoribb formátumú és mindenképpen a legértékesebb kéziratos gyűjtemény. (Vö. *Bethlen Miklós válogatott bibliográfiája*. Összeáll. és bev. Tóth Zsombor. Reciti, Bp., 2016. 9.) Valószínűnek tűnik, hogy Bethlen Miklós Bécsből hazaérkezett kéziratait egy ilyen legelső ún. *ős Bethlen-kódexbe* másolták össze. (Vö. Tóth Zsombor: *Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában, 1710–1858/60*. Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól. Irodalomtörténeti Közlemények 120, 3. sz. (2016) 279–298, 281

5. A hosszú reformáció fogalmához lásd Tóth Zsombor: *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfessionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*. Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz. Irodalomtörténeti Közlemények 123. 6. sz. (2019) 719–739.
6. Elsősorban apja személyének, Hermányi Dienes Péternek a meghatározó befolyására utalok, aki jelentős mértékben meghatározta a fia, József, pápi, értelmiségi és írástudói szerepértelmezését. A könyvek és olvasás szeretetére, de még a prédikáláshoz is, gyakran az atyai példára hivatkozik Hermányi Dienes élettörténetében. Apja élettörténetét pedig ezzel a sokatmondó kijelentéssel zárja: „Nem is tanultam egy embertől többet, mint ő tőle. Jobb Atya nem lehetet.” (Hermányi Dienes József: *Szép prózái munkái*. Kiad. S. Sárdi Margit. Régi Magyar Prozái Emlékek 9. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Bp., 1992. 154.)
7. Nyelvtudására vonatkozóan Gyenis Vilmos az 1750-es és 1760-as évekre teszi a francia nyelv iránti érdeklődését. Gyenis Vilmos: *Francia hatás a XVIII. század köznapi világában*. In: „*Sorsotok előre nézzétek*” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 106. Klaniczay Tibor pedig hangsúlyozza, hogy autodidakta módon sajátította el a németet és a franciát. Klaniczay Tibor: *Hermányi Dienes József*. In: Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1997. 432–442. (435.)
8. Két püspök Déesi Lázár György (?–1773) és id. Zágoni Aranka György (1705–1767) franciából készített fordításait is lemásolta. Dési Lázár Ostervald-fordításának leírását 1753. december 23-án fejezte be, míg Zágoni Aranka Allestree-fordításának másolatával 1755. január 19-én készült el.
9. Az alumniát adó földbirtokos, nemes családoknál teljesítendő szolgálattól, különös tekintettel a bethleni Bethlen családra lásd Tóth Levente: *Egyházi karrier-lehetőségek a Bethlen család környékén*. In: *A történelmi küllői református egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 2. Désfalva – Kőrödszentmárton*. Szerk. Buzogány Dezső et alii. Fontes Rerum Ecclesiarum in Transylvania. Koinonia, Kvár, 2009. 7–25. (8–10.)
10. S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái...* 177–178.
11. A kancellár a feleségének írja: „Es a mint veled beszéllék, hogy szeredara oda iöy, az utann Horvát azt mondá szóddal...” (Bethlen Miklós *Levelei*. I–II. Kiad. Jankovics József. Régi Magyar Prozái Emlékek, 6/1–2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. I. 475. (A továbbiakban: BML I–II).)
12. Tarczali Zsigmond életútjának értékeléshez Dáné Veronka kutatásaira hagyatkozhatunk. Itt mondom köszönetet neki, hogy önzetlenül megosztotta velem a még kéziratban lévő tanulmányát (*Béctől Máramaroszigetig. Tarczali Zsigmond erdélyi református ágens életútja*). További írása e témakörben: Dáné Veronka: *Az erdélyi református egyház bécsi ágenciájának kialakulása, Tarczali Zsigmond ágensége (1694?) 1698–1741*. 42. (Kézirat).
13. Az ágens Tarczali írja Bethlen Józsefnek: „Horváth uram még itt van, de szinte indulóban [...] Viszi a' néhai Méltó(ságo)s. Vr Bibliáját és Psalteriumátis.” (MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6. tétel, nr. 125., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1718. 03. 23., 272r*.)
14. Tarczali így számolt be Bethlen Miklós haláláról: „Szomorúan írhatom Nag(y)ságodnak, a mi jó Urunk, Nag(y)ságod édes Attya el múlt Tsötörtökön kezdvén rosszatskán lenni, hirtelen tegnapi viradolag el nehezédék, és edgy nehányszori vér hányása után udgyan tegnapi 11 és 12 délyesti ora között szép tsendes halállal, sok szenvedésinek véget vetvén e világbul kiműlék: Isten nyugossa meg.” Vö. MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6. tétel, nr. 195., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 10. 28., 390r*.)
15. MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6. tétel, nr. 191., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 10. 31, 384r–384v*; illetve MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6. tétel, nr. 192., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 11.03, 385r–385v*.
16. MNL–OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 2. csomó. 6. tétel, nr. 195., *Tarczali Zsigmond autográf levele Bethlen Józsefhez, Bécs, 1716. 10. 28., 391r*.
17. Bujtási László Zsigmond meggyőző érveléssel datálta újra ezt a levelet. (Bujtási László Zsigmond: *Bethlen Miklós és a sárospataki-gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma (1703–1709)*. Lymbus- Magyarorságtudományi Forrásközlemények (2004) 93–122.)
18. MNL–OL, P. 1952. Bethlen Miklós és felesége Rhédei Júlia iratai 1667–1780, 1. csomó, 10. tétel, nr. 63., *Bethlen Miklós datálatlan autográf levele Rhédey Júliához, 1r–2v*. A levél kiadva: BML II. 1035–1038.
19. S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái...* 178.
20. Uo.
21. BML II. 1136–1137.
22. MNL–OL, P. 1952. Bethlen Miklós és felesége Rhédei Júlia iratai 1667–1780, 1. csomó, 1. tétel, *Bethlen Miklós autográf levele Bethlen Józsefhez 1708 augusztus, 309r–310v*. A levél kiadva: BML II. 995–997.
23. Kemény János és Bethlen Miklós *Művei*. Kiad. V. Windisch Éva. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 557–559. (A továbbiakban: Bethlen 1980). Azért tudjuk ezt így módon datálni, mivel van egy passzus az élettörténetben, a bemásolt levelet követő 17. részben, ahol Bethlen maga utal a megírás idejére: „...nem is játszottam azután eddig, és ettől fogva máig, ultima die anni 1708.” (Bethlen 1980, 609.)
24. Bethlen Miklós elegáns öniróniával jegyzi meg e verses levéllel kapcsolatban: „Vén fűzfapoétaságom emlékezetire, a néked ekkor írt levél titulusa...” (Bethlen 1980. 559.)
25. Az eredeti kézirat felbukkanásáról S. Sárdi Margit tudósított 2004-ben: S. Sárdi Margit: *Ismeretlen Hermányi-kézirat*. Magyar Könyvszemle 120. 2. sz. (2004) 164–167.
26. Két 18. századi másolata is fennmaradt a szövetségnek: egy gyulafehérvári és egy marosvásárhelyi kézirat. Az előbbi a Baththyáneum Könyvtárban őrzik: *Hermányi Dienes József Nagy-nyvedi refor. elkész. kéziratának másolatja*, jelzete: Ms. nr. IX–264. Az utóbbi a Teleki–Bolyai Könyvtárban található: *Hermányi József munkája a püspökökről*, jelzete: Ms. 239.

27. Bethlen 1980. 559.
28. S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái...* 177.
29. Uo. 178.
30. Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratok nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában.* Irodalomtörténeti füzetek 178. Reciti, Bp., 2017. 53–81.
31. Cserei Mihály: *Compendium Theologicum et Politicum, azaz oly egyűgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod,* 1709, 7r. A kiadatlan kézirat lelőhelye: KvAKT Kt, Unitárius fond, jelzete: Ms. U. 1119.
32. Nagyajtai Cserei Mihály *Históriája.* Kiad. Kazinczy Gábor. Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest, 1852. 3.
33. Cserei Mihály *Jegyzőkönyve (1705–1719).* 171r. A kiadatlan kézirat lelőhelye: KvEKT Kt, jelzete: ms 957.
34. Hermányi Dienes József *Jegyzetkönyve.* Kiad. S. Sárdi Margit. Attraktor, Máriabesnyő, 2011. 14.
35. Mivel az autográf kézirat, amint utaltam rá, csak 2003-ban került elő, S. Sárdi Margit két másolatot példány, a gyulafehérvári és marosvásárhelyi verziók alapján rendezte sajtó alá a szöveget. (S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái...* 477–498. Saját megállapítása szerint a gyulafehérvári verzió közelebb áll Bethlen Miklós szövegéhez, amelyet Hermányi Dienes többnyire csupán kivonatolt. (Vö. uo. 606.). Nem kapott túl sok irodalomtörténeti figyelmet ez a szöveg, kivételként említhető: Vincze Hanna Orsolya: *Hermányi Dienes József Bethlen- és Kemény-olvasata.* Látó 12, 3. sz. (2001) 78–83.
36. Bethlen Miklós így instruálja olvasóit: „Anno 1696, 97, 98-ról a deák írás és arra írt magyar jegyzések elégségesek az én nyomorúságomról...” (Bethlen 1980. 848).
37. A fiához intézett 1716. július 18-án kelt levelében utal így az általa kiegészített és korrigált testamentuma letisztázására: „A Testamentum magyarázását most purizáltatom...” (BML II. 1146). A „purizált végrendelet” fennmaradt; a letisztázott verziót a kancellár bécsi szakácsa, Szaplóczay Tivadar István készítette: MNL-OL, P. 1961. Vegyes iratok 1530–1868, 23 tétel, „In Nomine S: S: Trinit. et Unitatis Anno 1716. 8 Jul? Rabs. 13d. Esztd. A Jesus Christus és az Vilag Rabja Groff Bethlen Miklós Testamentuma Bétsbe”, 34r–39v.
38. Hermányi Dienes élettörténetében említi, hogy a részeges praepceptora, Gyujto Ferenc erőltette a szépírást elsajátítását: „...publice tanítgat vala, privatim soha sem, hanem, mint igen tzifra Iro, szép Exemplárt akar vala imitáltatni”. (S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái...*155.).
39. Tóth L.: *Egyházi karrier...*, 16, illetve 20. MNL-OL, P. 1953. Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai 1703–1756, 1. csomó. 1 tétel, nr. 256., *Bethlen Dávid autográf elismervénye,* 1751. 08. 08, 411r–411v.
41. S. Sárdi Margit szövegkiadása a kézirat keletkezését az 1730-as vagy az 1740-es évek második felére teszi. (S. Sárdi: *Hermányi Dienes József Munkái...* 605.).

